

SELÇUKLU TARİH VE MEDENİYETİ ENSTİTÜSÜ

SELÇUKLU
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

II

1970

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ

ANKARA — 1971

KARA KOYUNLU CİHAN ŞAH VE ŞİİRLERİ *

Vladimir MINORSKY

Çeviren : Mine EROL

GİRİŞ

Konuya başlamadan önce, bu makalenin başlığına neden bir seri numarası ilâve ettiğimi izah etmek isterim. Benim neşriyatımın bir listesi BSOAS de bulunur (1953, XIV/3, sayfalar 69-81), fakat mesleğim müddetince çeşitli konular ile meşgul olduğum için başlıklar dizisindeki zâhîrî rabıtasızlık okuyucuları aldatabilir. Hakikatte asıl maksadım incelemelerimi ayrı kitaplar halinde tamamlamak idi. Fakat maddî ve şahsî sebeplerden bu plânın başarıya ulaşma şansını görmediğim için toplanmış olan malzemeyi neşretmek hususunda her fırsata baş vurmağa karar verdim. Ancak bu, sadece bazı mahdut meseleleri hal etmek için değil, fakat daha inkişaf etmiş sahalarda yapılan müşahede ve tecrübelerimin ışığında, ele aldığım konulara tatbik etmeyi istediğim usulleri göstermek içindir. Aklımdakileri yazılarımla birleştirmem benim esas zihin meşgûliyetimi teşkil eder. Diğer taraftan kullananların dikkatlerini, hususî sınıflandırılmış çalışmalarına, bir kelime ile bu çalışmalarımın seri halindeki karakterlerine çekmek isterim.

Halihazırdaki katkımdan önce, bazı başlıklarla çıkmış olan makalelerimin listesi şudur :

1. Uzun Hasan maddesi, *İslâm Ansiklopedisi* (1932).
2. *La Perse au XV-e siècle entre l'Empire Ottoman et Venise, Société des Etudes iraniennes*, No. 8, Paris, 1933.
3. *A civil and military review in Fars 881 / 1474*, BSOS., 1938, X/I, 141-178.
4. *The Turkish dialect of the Khalaj*, BSOS., 1940, X/2, ss. 417-437 (F. Güley tarafından türkçeye tercüme edilmiştir, *İstanbul Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 1950, IV/1-2, ss. 82-106).

5. *Şah İsmail'in şiiri*, BSOS., 1942, X/4, 1006a-1053 a.
6. *Aynallu İnallu*, *Rocznik Orientalistyczny*, *Krakow*, 1953, XVII, ss. I-II.
7. *Kara Koyunlu hükümdarlarının kabilesi*, F. Köprülü Armağanı, 1953, s. 391-5.
8. *Metsoflu Thomas'a göre Timur-Türkmen savaşları (Lahor'da neşredilecek)*.

Hakikî mahlasını taşıyan *Kara Koyunlu Hükümdarı Cihan Şah*'ın (M.S. 1438-1467)¹ iki dilde yazılmış divanının *British Museum*'daki 9493 numaralı nüshasının henüz neşredilmemiş olduğu görülmüyor. Otuz yıl önce bu yazma eserin² keşfine ait ilk haber sadece *Safevîlerin*³ zuhûrunu hazırlayan *İran tarihinde Türkmen* devrinin ehemmiyetini vak'ayı takdir ettiği için değil, aynı zamanda *Ehl-i Hakk* mezhebi üzerindeki araştırmaları bakımından da bu makalenin yazarının ilgisini arttırmıştı.

Bu yazma sadece cesur bir savaşçı ve mâhir bir siyasetçi olarak bilinen bir *Türkmen* hükümdarının iç hayatına ait bazı cihetleri aydınlatmaktadır. Her ne kadar şiirleri mücerret ve gayri şahsî ise de, onlara, *Kara Koyunlu* hânedanının râfızîliği ve bilhassa M.S. XV. yüzyılda Yakın ve Orta-Doğunun temellerindeki böyle bir *şiiğin* kökleri hakkındaki müphem kayıtların izahları olarak bakmak mümkündür.

Bu yazmadaki şiirlerin⁴ değerini gerçek anlayışını kolaylaştırmak için, esasen batıda pek az bilinen *Kara Koyunlu* tarihinden biraz daha tafsilâtlı bir şekilde bahsetmek faydalı olacaktır.

¹ Müteakip a nın tesiri ile *İranlılar* bu kelimeyi şimdi Cihan olarak değil Cahan şeklinde telâffuz etmektedirler.

² E. Edwards, Sultan Abdülhamit'in kitapları, *Times*, 17 Kasım 1924, s. 17, sütun 5.

³ Bak. Minorsky, *Tezkirat al -muluk*, GMS., 1943, s. 188.

⁴ Bu makalesinde Bay E. Edwards (yukarıya bak) yazma 9493 ün derin bir tetkiki ile, o zamanki fırtınalı günlere ait siyasî hâdiselerin aydınlanabileceğini fazla olarak Prof. Browne tarafından Cihan Şah'ın karakteri hakkındaki karanlık portresini şekillendirecek bazı hususların elde edilebileceği ümidini ifade etmiştir. Bu ümidin birinci kısmının beyhude olduğu anlaşıldı ve biz genel kaynakları daha dikkatli tarzda incelemeğe mecbur olduk, fakat yazmanın mevcudiyeti ikinci kısım için tam bir hakikattir.

2. KARA KOYUNLULAR

Yukarıdan beri *Kara Koyunlu* ulusunun tarihi için malzeme topluyordum. Fakat bu konu⁵ ile ilgili bir çok değerli makalelerin *Türk-İslâm Ansiklopedisinde* yayınlanmasından dolayı bu tasavvur şimdi ehemmiyetini kaybetmiş bulunuyor. Olayların umumî bir tablosunu çizmek için Kadı Ahmed-i Gaffârî'nin (972/1564 *Cihân-Ârâ'sında* telif edilmiş olan) *Kara Koyunlular'a* ait bahsin tercümesini ilâve ediyorum. Bu suretle bilhassa onları rakipleri ve halefleri olan *Ak Koyunlular* ile mukayese ederek zaman ve mekân dahilinde *Kara Koyunlular'ın* durumu hakkında bazı umumî mülâhazalarla bunu tamamlamayı arzu ettim.

Kara Koyunlu ulusunun coğrafi merkezi *Van gölü'nün* kuzey kıyısındaki *Erciş*'tir. Buna karşılık rakip *Ak Koyunlu* ulusuna mensup oymaklar *Diyarbakir* bölgesinde yerleşmişlerdi. Her iki ulus bir çok *Türkmen* boylarından teşekkül etmiştir. *Ak Koyunlular Bayundur* boyunun beğleri tarafından ve *Kara Koyunlular* da bana göre, *Yiva*⁶ boyuna mensup bulunan *Bârânî* (yahut *Bahartlu*) ailesi tarafından teşkilâtlandırılmışlardır. Ulusları teşkil eden boyların kendi bölgelerini muhtemelen *Selçuk* istilâsı zamanında yani sülâlelerin önderliği⁷ ele geçirmeğe muvaffak olmalarından çok evvel işgal etmiş olmalarından bazı karışık neticeler çıkmıştır. *Moğol* hâkimiyeti sırasında, boylar henüz teşkilâtlandırılmamış olup ancak *İlhanlı* imparatorluğunun dağılmasından sonra bu iki *Türkmen* ulusunun teşekkül etmiş olduğunu görürüz.

XIV. yüzyılda *Kara Deniz - Van gölü* ve *Elcezire* eyâletlerinin arasında doğu ve batırı birbirine bağlayan yollar üzerindeki bölgeleri işgal eden bu uluslar iki islamî imparatorluk yani *Timur* ve halefleri ile *Osmanlılar'ı* birbirlerinden ayıran esnek bir tampon teşkil ettiler.

⁵ *Ak Koyunlular* ve *Cihan Şah* benim eski arkadaşım Prof. M. H. Yinanç ve *Kara Koyunlular* (1953 te) Dr. Faruk Sümer tarafından yazılmıştır. Nadir kaynaklardan çok zengin bir malzeme de Abbas al-Azzawîn'in *Tarih al-Irak*'ında c. II de bulunur (1357/1939). Bu konuda yazılı bir taslak olarak Deguignes'in (1757, i/I, s. 263 ve III, sayfalar 301-4) eski *Histoire General des Huns* adlı eserine bakınız. E. G. Browne'in (HPL., III, 1920, sayfalar 399-403) ve W. Hinz'in (*Irans Aufstieg zum Nationalstaat*, 1936, sayfalar, 126-8) verdikleri bilgiler kısırdır.

⁶ *Türk* müellifleri (F. Köprülü, Faruk Sümer) bu kelimeyi i ile okuyorlar: *Yiva*.

⁷ M. H. Yinanç, haklı olarak *Türkmenlerin* gelişlerine ait ananevi rivayetteki ارغون zamanının اوغوز adının bir yanlış okunmasından geldiğini meydana koymuştur.

Yüzleri kuzeye ve batıya dönmüş olan *Ak Koyunlular*, *Osmanlılar* ile çatışma halinde idiler ve Timur'u büyük bir dost olarak tanıdılar. *Kara Koyunlular* doğuya doğru yayılıyorlardı ve başlıca *Timurlular* ile mücadele ediyorlardı. Onlar *Osmanlı Türkleri* ile kendilerini takviye için gayret sarfettiler. Fakat *Osmanlı kaynakları* gözü ile bakılırsa *Türkler*, *Kara Koyunlular'a* ihtiyat ve şüphe ile bakıyorlardı; çünkü gerek inanışlarında, gerekse yaşayışlarında râfızilik emareleri görünüyordu.

3. SÜNNİLİĞE KARŞI RÂFİZİLİK

XV. Yüzyıl mühim dini hareketler devri idi. *Timurlular* ve *Osmanlılar* imparatorluklarını sıkı *sünnî* temeller üzerine teşkilâtlandırırken, onları birbirinden ayıran bölgelerdeki (*İran*, *Doğu-Anadolu*) fetihle ve zorla merkezileştirilmeye müsaid olmayan unsurlar, gevşek kabilevî bağları takviye edecek ve onları daha devamlı topluluklar şekline koyacak olan ülküleri tercih ettiler. *İslam* tarihinde mutad olduğu üzere, *şii*lik eskiden beri mevcut usulleri ve muhalefet hareketleri ile bu şekildeki düşünelere geniş bir imkân verdi.

Anadolu'daki isyanlar⁸, Fazlullah-ı Hurûfî'nin⁹ propogandası, Güney *Irak'taki*¹⁰ Muşaşaa'nın mehdiliği, *Safevî dâîlerinin Anadolu'ya*¹¹ esaslı bir şekilde nüfuz etmeleri ve belki *Ehl-i Hakk* mezhebinin nihaî teşekkülü, *Türkmen* hânedanları devrinin başlıca vasıflarıdır. Eğer *Ak Koyunlular* bu gibi tesirlere marûz kalmamışlarsa bu keyfiyet belki yakın komşuları *Kara Koyunlular'ın* kendilerine düşman olmaları ve onların beşinci kollarından¹² korkmaları ile ilgilidir.

⁸ Babinger bak, *Schejch Bedr ed-din, der Sohn des Richters von Simaw*, 1921 (isyan 1415-16 da *Aydın'da* patlak verdi ve *Makedonya'ya* yayıldı).

⁹ Bak Huart ve Rıza Tefik, *Gibb Memorial seri*, cilt IX (1909 ve Browne, HPL, III (1920), 365-375, 740/1339 da doğan Fazlullah Miran Şah tarafından 804/1401 de öldürülmüştür. Onun mürîdî şair Nesimî, *Halepte* 820/1417 de öldürüldü.

¹⁰ Seyyid Ahmed Kesrevî'nin *Tarih-i Pansad Sala-yi Khuzistan*, *Tehran* 1313/1934; W. Caskel, *Ein Mahdi des XV Jahrhunderts*, *Islamica* IV/1, 1929, s. 49-93.

¹¹ Hinz, *Irans Aufstieg*, passim.

¹² Fazlullah bin Ruzbihan, Sultan Yakub'a ait tarihinde, *Râfızîlik* tesirleri ile lekelenmiş olan *Kara Koyunlular* için *Ak Koyunlular* efendilerine kat'i bir şekilde muhalefet eder. Bak *Tarih-i Emtî* (Bib. Nationale, ancien fonds persan, No. 101, yap. 4 a ve *Istanbul Fatih*, No. 4431 yap. 15 b). F. Köprülü, tamamlanmamış kitabı *Anadolu'da İslâmiyet adlı eserinde* (s, 121), her ne kadar onlar tecrit edilmemiş istisnalar şeklinde görünüyorlarsa da Yakub'un sarayındaki *şii* tesirlerinin varlığından bahseder.

Hatta tarikat¹³ kurucularının mevsuk yazılarına sahip olduğumuz vakit bile, yazılı kaynaklarda kullanılan mahremiyet ve gizlilik doktrinin esasını elde etmeğe güçlükle imkân verir. Mamafih dinî firkaların ileri gelenlerinin ilâhî yahut yarı ilâhî yaradılışları üzerindeki telkinlerin umumî vasıfları bilinince başarısızlığa düşülmez.

Kara Koyunlular'a gelince, onların sadece kuvvete dayanan bir hâkimiyetten daha fazla bir şey iddia ettikleri hususu âşikârdır ve mensuplarını *şiihlik* üzerinde birleştirmeğe çalıştıkları için onlara *Safevîlerin* öncüleri nazarı ile bakılabilir. Bu keyfiyetin Cihan Şah'ın şairliği ile hususî bir münasebeti vardır. Fakat onu tahlil etmeden evvel, durumu izah eden nâdir tarihi vâkıaların bir araya toplanması gerekmektedir.

Bağdat'ta hüküm süren *Kara Koyunlu* beğleri hakkında en fazla menfî şahadette bulunanlar tabiatıyla tarafgir *sünnî* müelliflerdir. Hâlifelerin eski payitahtında *Celâyirler'e* halef olan Kara Yusuf'un oğlu Şah Muhammed, 5 Muharrem 814 ten 18 Şaban 836 (29 Nisan 1411 den 9 Nisan 1433)¹⁴ya kadar hüküm sürdü. Davranışları, ahlakî kurallara ve dinî hükümlere karşı kayıtsızlığından dolayı, Şah Muhammed çağdaş hükümdarların en fenası olarak vasıflanmıştır. Şah Muhammed gençliğinde *Erbil* hristiyanları ile tanıştı ve onlardan kötü doktrinleri ve zındıklığı öğrenerek Hristiyanlığa temayül etti¹⁵. Bağdat'ta her nekadarkarlığının ilk on yılında tebaasına karşı merhamet ve âdâlet gösterdi ise de, babası Kara Yusuf'un ölümünden sonra bir rafizî gibi hareket edib Cuma namazından kaçındı ve Hristiyanlık inancını ve İsa'nın tebcilini izhar etti; "hangisi daha iyidir ölmek mi, yaşamak mı?" diye ilim adamlarına sormayı âdet edinmişti. Onlar yaşamayı tercih ettikleri cevabını verdiklerinde, Şah Muhammed: "İsa sağdır ve Muhammed ölmüştür" cevabını verib onları incitiyordu. Devletin hakiki idarecisi

¹³ Hurufiliğin zengin edebiyatı için (*Kesrevî'deki*) Muhammed bin Felâh *Kalâm el-Mahdî'sine* ve bazı *Ehl-i Hakk* vesikalarına bakınız.

¹⁴ Kaynaklarda bazı ihtilâflar olmakla beraber ben Azzâwî'nin *Tarih el Irak*'ındaki tarihleri kullanıyorum.

¹⁵ Bak *İbn Taghri-berdi*, Menhel üs-sâfi ve Azzâwî tarafından iktibas edilmiş olan *Tarih el Giyasî*, III, 90-I,

Abdülmesih adlı bir hıristiyan tabib idi. (bu adam arı sokmasından Muharrem 836/Eylül 1432 de ölmüştür)¹⁶. *Dicle'nin* ve *Bağdat* duvarlarının kâfi derecede kendisini koruduğuna inanan Şah Muhammed, ordusunu terhis etti ve yedi yıl vergi almadı. Bu son kayıd onun halkçı temayülünü ima edebilir.

Şah Muhammed'in kardeşi Espan¹⁷ *Bağdad'ı* onun elinden aldı. Espan 18 Şaban 836 dan 28 Zilkade 848 (9 Nisan 1433 den 25 Şubat 1445) e kadar hükümdarlık etti. *Sünnî* müverrihler her ne kadar Espan'ın perhizkar bir şahsiyet olduğunu bilmekle beraber onu selefinden¹⁸ daha kâfir ve daha zâlim olarak vasıflarlar¹⁹. Müfrit *Şii* olan Mecalisü'l Mu'minin müellifi²⁰ bilhassa onun yalnız bir kadın aldığı, zevk ve sefa düşkünleri ile oburları sevmediği üzerinde ısrarla durur.

Onun devrinde *Şii* Muşaşaa'lar²¹ mehdiliğe ait standartları ilân ederek ayaklandılar. El Gıyasi'ye²² göre Espan, bu inkişafın tesiri altında kalarak *sünnî* ve *şii* fakihlerden müteşekkil bir toplandı yaptı ve bundan sonra *şii*lere temayül etti ve on iki imamın²³ adları ile para bastırdı. Evvela Muşaşaa liderine piriç dolu mavna göndererek ona yardım etti. Fakat tutumunu çabuk değiştirdi ve yeni Mehdi'nin²⁴ arazisini istilâ etti. Siyasî iktidarın inhisarı hususunda mücadeleler devam ettiği bir birine yakınca bağlı partilerin münasebetlerinde bu gibi anî çatışmalar sık sık olur ve bunlar zarurîdir. Böylece Şah Abbas dahi Muşaşaa'ya karşı silâh kullanmıştır. Bak *EI*

¹⁶ Azzawi, III, 86 (*Tarih el Gıyasi'*ye dayanarak).

¹⁷ Diğer tarihçiler onu İsfahan veyahutta Ispend diye yazarlar. İkincisi, Farsça isim olarak tütsü için (nazar değmemesi için) kullanılan üzerlik manasına gelir. *Âzerbaycan* büyüğü : Üzarliksen hava-sen, hazar darda devasen.

¹⁸ Azzawi, III, 91.

¹⁹ Aynı eser, III, 129 (Gıyasi'ye dayanarak).

²⁰ *Tehran*, 1268, s. 392 b (kendi nüshasında E. G. Browne tarafından yazılmış olan sayfa numaralarını kullanıyor).

²¹ Bak Minorsky *EI* de.

²² Azzawi, III, 109.

²³ Majalis, aynı eser, on iki imamın isimlerini paralara koymuş ve hutbede okutmuştur. Aşağıda s. 279 daki paraların üzerine bak. Azzawi'deki (al-Gıyasi) 820/1417 tarihi yanlış olup muhtemelen 840/1436 olmalıdır.

²⁴ Azzawi, III, 128-9 (sene 847/1443).

Espan'ın ölümünden sonra *Bağdat*, 841/1437 den beri *Tebriç* ve *Irak-ı Acem'in* hâkimi olan diğer kardeşi Cihan Şah'ın orduları tarafından işgal edildi; o hususi faaliyetleri cümlesinden olarak en sevgili kızını 851/1447 civarında *şiiilerin* mucizeler gösteren bir veli olarak itibar gösterdikleri meşhur mutasavvuf Şah Nimetullah Veli'nin²⁵ bir torunu ile evlendirmiştir.

Bu Şeyh ailesi ile *Dekkan'daki Behmenüiler'in* yakın münasebetleri iyice malûmdur ve onlar *Kara Koyunlular'ı* dahi himaye ettiler. Bu sultan ailesinin evladı olan Sultan Kulu, *Hemedan'dan Hindistan'a* giderken yolu üzerindeki *Yezd'i* ziyaret etti ve *Hindistan'daki* parlak talihini bildiren Şah Nimetullah II (?)'nin hayır duasını aldı (aşağıya bak). Diğer taraftan Cihan Şah müstakbel Şah İsmail'in büyük babası Cüneyd'i²⁶ sürmek için Şah Cafer hareketini destekleyerek, *Erdebilli Safevi Şeyhleri* ailesindeki ihtilâfi körükledi. Cihan Şah'ın *Gürcistan'a* yaptığı bir akında *Erdebilli*²⁷ bir şeyhin kendisine müşavir olarak refakat ettiğini biliyoruz. Daha sonra Şah İsmail *Ak Koyunlular'la* savaşırken *Gökçe Gölü*²⁸ yakınında (Sevan) Cihan Şah'ın neslinden Sultan Hüseyin Baranî denilen bir *Kara Koyunlu* beyi tarafından çok nazik bir şekilde misafir edildi.

Cihan Şah'ın yerine oğlu Hasan Ali geçti. Hasan Ali babasının sağlığında defalarca ona isyan etmiş ve bundan dolayı *Makû'da* hapsedilmişti. Mahkûmiyetten kaçışlarından birinde Hasan Ali, *Ak Koyunlu Uzun Hasan'a* sığındı. Fakat mülhitliği pek aşikâr idi ve bundan dolayı da kendisi gibi itaatsiz olan *Bağdat* hakimi (854-6/

²⁵ Bak. *Tarihi Kutbi Şahî, Bib. Nat., Supp, Iran* 174, yap. 18 b, cf. *Cambridge, Christ's kolejdeki.*, MS.) Dd. 4.10, yap. 25a la karşılaştırınız. Şah Nimetullah Veli 730/1330 da doğdu ve 834/1430 da öldü. Bak *Rieu, İran kataloğu MSS.*, II, 634-5. *Kara Koyunlu* prensesi beşinci göbekteki nesli, Nimettullah ile evlendi. Bak *Jamii Müfidi, Br. Mus., yazma*, 210, yap. 44 a. ile karşılaştırın ve aynı zamanda Abd al-Huseyin Âyatî'nin, *Tarikh-i Yazd, Tehran*, 1317/1938, s. 232.

²⁶ Bak. Hinz, aynı eser sayfalar 23-32. *Anadolu'daki ve Suriye'deki batı Türkmen boyları arasında uzun zaman kalan (1449-1456) (Aşık Paşazade Tarihi, 1332-1914 yayını s, 266 yürükte yürürken) şeyh Cüneyd, Safevi müritlerinin en büyük teşkilatçısıdır. Bu müritler arasında Rumlu ve Şamlu boyları (Anadolu ve Suriyeli) büyük bir rol oynadılar.*

²⁷ Muhtemel olarak aynı Şeyh Ca'fer.

²⁸ Bak *Şah İsmail Anonim tarihine, Cambridge Üniversitesi kütüphanesi, Add.* 200, yaprak 30 a, *Habib us siyer (Tehran)*, III/4 s, 336 (aşağı) ile karşılaştırınız.

1450-2 ve 864-870/1459-1466)²⁹, Pîr Budak'ın yanına kaçmağa muvaffak oldu.

Cihan Şah'ın en büyük ağabeyi olan İskender kolunu da zikretmek gerekmektedir. Müverrihler bu haşin muharibi hiç bir dine inanmayan bir kimse olarak vasıflarlar. Bu böyle olmakla beraber *Timurîlerle, Ak Koyunlular* ve kendi ailesi ile devamlı mücadelelerinin ona seferlerinden başka hiç bir şeyi düşünmeğe vakit bırakmaması mümkündür. Cihan Şah'ın ölümü ile Hasan Ali'nin kısa saltanatı arasındaki fasılda İskender'in iki kızının, bir derviş³⁰ olan kardeşleri Hüseyin Ali'yi *Tebriz*'de hükümdar ilân etme teşebbüsünün başarısızlığa uğradığını biliyoruz. İskender'in diğer oğlu Elvan *Hemedan*'da ikamet ediyordu ve üç batın sonraki torunu Sultan Kulu, *Hindistan*'daki *Behmenîler* sarayına kaçtı³¹. Sonra (918/1512 ye doğru) onların yerine geçti ve (*Galkonda*) *Kutb-şahlar*'ın yeni bir şii hanedanını kurdu. Denildiğine göre bu zat *Safeviler*'den önce Kara Mehmed ve Kara Yusuf³² devrinden itibaren kendi ailesinin on iki imama itikat etmeleriyle öğünüyordu.

Yukarıda sayılan bütün vakıalar *Kara Koyunlular*'ın muhtelif râfızîliklerle yakın münasebetlerini gösterir. Netice olarak 1905 te benim son derecede alâkamı çeken bir vakıayı anlatmadan geçemeyeceğim. Eski *Makû* hanlığında yaptığım bir gezinti esnasında bu hanlığın *Soğar* dağının etrafında bulunan ve *Kara Koyunlu* denilen hücre yöresini ziyaret etmiştim. Bu yörenin 910 aileden mürekkep olan üç köy halkı *Ehl-i Hakk* dininde idiler ve bu husus *Ehl-i Hakk*'ın *Kara Koyunlu* devri ile ilgili olduğu hakkındaki eski nazariyemi destekledi³³. Bu dinin son şekli *Şehrîzor* ve *Zahap* mıntıkasında meydana çıkmıştır. *Bağdad*'ı kaybeden Şah Muhammed'in bilhassa bu bölgede (*Dartang, Shaykhan*) melce aradığı hatırlanabilir. Böylece *Ehl-i Hakk*

²⁹ *Müneccim-başı (Türkçe)* III, 152. Paraların üzerinde onun ismi bazan Pîr Budak olarak görünür.

³⁰ Veyahut bu dilenci (tebdili kıyafet ederek?) derviş gibi (begger) *Tebriz*'e geldi. Aşağıda Gaffari'ye bakınız. s, 296.

³¹ *Ak Koyunlu* Yakub'un 883/1478 de tahta geçişinden biraz sonra.

³² Bak *Tarikh-i Turkmaniya*, İndia Office M.S. 3022-5 H, yaprak 229 b.

³³ Bak Minorsky, "Ehli Hak mezhebi hakkında notlar", *Revue du Monde Musulman*, XL (1920), s. 66, ve V. A. Gordlevsky, *Kara Koyunlu (Ruşa)*, Bakü, 1927, ss, 5-33 (yazar bölgeyi 1916 da gezdi). Bu mezhebin salikleri *Ak Koyunlu* adını Şii komşularına verirler.

itikatları *Kara-Koyunluların* bir nevi devlet dini olmasa bile bunlar *Kara Koyunlu* sultanlarının temayül ettikleri gayri sünnilüğün müsa-
itkâr havası içinde inkişaf etmiş olabilirler.

4. CİHAN ŞAH'IN KARAKTERİ HAKKINDA FİKİRLER

Ebu Muzaferüddin Cihan Şah (23 Şevval 841 den 5 Rebül-
evvel 872 ye (19 Nisan 1438 den 4 Ekim 1467) kadar *Kara Koyunlu*
tarihinin en belli başlı şahsiyetidir. Onun şahsiyeti hakkında bilgi
veren müverrihlerin fikirleri bir birinden farklıdır. Çağdaşı Abdur-
rezzak Semerkandî'nin kanaatları belki en fazla beklenmedik
olanıdır. *Sünnî Timurular*'ın bu resmî tarihçisi Cihan Şah'ı, onun
Herat'i 1458 yılındaki son altı aylık (24 Haziran - 14 Aralık) işgali
esnasında görmüş olsa gerektir. Biz, Abdurrezzak'ın, *Türkmen*
hükümdarının her hangi bir in'am ve ihsanına nail olduğunu bilmi-
yoruz. Fakat hakikat şudur ki, bu müellif onu şahane unvanlarla zik-
reder ve onun adaletinden *Herat*'ta tesis ettiği nizam ve asayişten sık
sık bahseder³⁴.

867/1462 yılında Abdurrezzak Cihan Şah'ın hükümdarlı-
ğını şu sözlerle tasvir eder: Cihan Şah'ın iyi idaresi yüzünden
Azerbaycan çok müreffeh bir durumda idi. Adaleti icra etmek, memle-
ketin mamuriyetini sağlamak ve tebaasına şefkatle muamele etmek,
bu iyi niyetli hükümdarın başlıca kaygısı idi. Hükümet merkezi olan
Tebriç kalabalık halkı ve sakinliği ile Mısır'la rekabet ediyordu. Bu
mesut hükümdarın iyi davranışlarına ait rivayet bütün dünyaya yayıl-
mıştı. Allahın koruduğu ülkesinin halkı vakiaların tesirlerine lâkayt
kalarak sulhun zevkini tattılar.

Abdurrezzak'ın, Cihan Şah'ın oğulları hakkındaki kana-
atları daha az teveccühkârdır. *Irak*'ın merkezi olan *İsfahan*'ı dirlik
(süyürgâl) olarak oğlu Muhammedî'ye verdi ve bu, nezaketin bir
günah olduğunu mülâhaza ederek halka kaba şekilde muamele etti.
Gece ve gündüzlerini fısık fücür ile geçirdi. Babası nezaket davranış-
ları gösterir ve adalet ışıkları saçarken, oğlu (büyük) aileleri (Hane-

³⁴ *Matta'us-sa'dayn, neşreden Muhammed Şafi, II, 1148-1184.* Yalnız *Herat*'ın
tahliyesi esnasında *Türkmenler* (biraz evvel Ebu Sait tarafından mağlûp edilmiş
olan) halkı soymağa başladılar. Aynı eser s 1184.

dan) insafsızlık ve öfke ateşi ile yaktı. Bu bir çok yıllar devam etmekle beraber halk itaat yolunu terk etmedi.

Fars ve *Şiraz* Cihan Şah'ın en büyük oğlu olarak görünen (?) şehzade Pir Budak'ın elinde idi. Babası ile beraber Horasan'dan döndüklerinde o *Şiraz*'a gitti ve babasının emirlerini ve oğulluk vazifelerini nazarı itibare almayarak babasına karşı isyan etti. Cihan Şah'ın sarayından bir çok kişiler Pir Budak'a gittiler. Fakat o onları dinlemedi. *Şiraz* tepelerini tahkim ederek harp için hazırlandığı intibamı uyandırdı. Cihan Şah *Fars*'a geldi ise de onu tamamiyle mahvetmeği istemedi. Pir Budak'ın annesi bir çok ziyafetlerden sonra şehzadeyi eşyası ve adamları ile *Bağdat*'a gitmeğe mecbur ederek meseleyi hal etti. Cihan Şah, *Fars*'a yeniden sahip oldu ve *Fars*'ı oğlu Ziyaettin Yusuf'a verdi. Cihan Şah *Tebriz*'e döndü ve *Horasan*'a dostluğu teyiden elçiler gönderdi. Elçiler Sultan Muhammed tarafından kabul edildi ve Sultan Muhammed elçilerin mesajın *Şah Ruhiye*'yi kuşatmakta olan Sultan Ebu Said'e ulaştırdı.

Abdurrezzak Cihan Şah'ın Uzun Hasan'a karşı 872/1467 talihsiz seferini anlatırken (aynı eser, 1318) ülkesinin genişliğinden bahsetmekle beraber hasım bir aileyi tâbîyeti altına almak arzusunu tabîî görür.

Cihan Şah'ın istilâsı esnasında yirmi üç - yirmi beş yaşında bir genç olan Devlet Şah, *Kara Koyunlu* hükümdarı hakkında daha tenkitçidir. Cihan Şah azametli ve mesut bir hükümdar olmakla beraber kendisine güvenilmez ve kötü huylu bir insandı. Küçük bir bahane ile kumandanlarını hapsedtirirdi ve bu ebedi bir hapis idi³⁵. Mağlûp Cihan Şah (*Farst*) *Irak-ı Acem*'e geldi ve onun yaratmış olduğu korku kalplerde azalmağa başladı. Fazla hırs ve taş yürekliliği yüzünden oğlu Pir Budak'ı kendisine düşman etti. Pir Budak babasına isyan etti ve *Şiraz*'dan *Bağdat*'a gitti. Cihan Şah bir buçuk yıl *Bağdat*'ı muhasara etti. Devlet Şah bu hadise yüzünden baba oğlun bir birlerine gönderdikleri söylenen *Farsça* manzum iki mektubu nakleder. Pir Budak cesur ve cömert bir delikanlı. Cihan Şah ise, görmüş geçirmiş ihtiyatlı kurnaz ve zeki idi. O sükûtu ile (N.B.) öbür oğlu Muhammed'in bu cömertlik kaynağı Pir Budak'ı öldürmesi plânını tasvib etti. Onun Hasan Bey'e hücumu da keza döymek bilmez bir hırs ile izah edilir. Bak aynı eserde 459 a.

³⁵ Bak. *Tezkirat al şu'ara*, neşreden E. G. Browne, s. 457.

Kendi şehrinin *sünnî*lerinin reisi olduğu için 960/1552 de öldürülen *Lubb ut Tevarih* müellifi *Kazvinli* Mir Yahya³⁶, Cihan Şah'ın Allahın emirlerini istihfaf ettiğini ve fıskı fücur içinde bir hayat sürdüğünü yazar. Bu müellifin fıskı fücur tabiri sonraki bir çok yazarlar tarafından alınmıştı. (bak aşağıda Müneccim başı'ya).

Ak Koyunlular Osmanlı sultanlarının rakipleri olduğundan Cihan Şah *Osmanlılarla* müşterek menfaate dayanan bir dostluk kurmaya bir dereceye kadar niyet edebilirdi. *Feridun Bey münşeatında İstanbul*'la *Tebriz* arasında gönderilmiş müteaddit mektupların suretleri bulunur. Bunlardan birisi (1,273) Uzun Hasan'ı ezmek için harekete geçtiği esnada Cihan Şah tarafından yazılmıştı. Cihan Şah *İstanbul*'un evvelki alâkasızlığından şikayet etmekle beraber şimdi *şülik* inancına ait bir İma ile yemininden dönmekle itham ettiği düşmanı mahv etmek için Sultandan yardım rica etti. Bununla beraber ikinci Sultan Mehmed'e gelen öbür mektup 11 Kasım 1467 de Cihan Şah'ın mağlûbiyet ve ölümünü bildiriyordu.

İki asır sonra (aşağı yukarı 1672 de) *Osmanlı* müverrihi Münecim başı³⁷, Avrupa kitaplarında sık sık tekrarlanan Cihan Şah hakkında şiddetli bir hükümde bulundu. (O sefih bir mahlûktu dinsiz, zevke düşkün, kana susamış, zalim, râfiziliğe meyl etmişti. Mücerret şeriate riayet etmedi ve geceleri şafak söküne kadar fıska meşgul oldu. Köpekler gibi gündüz uyudu ve bundan dolayı "yarasa" diye ad takıldı.

1439-1440 da Cihan Şah'ın *Tiflis*'i yağma etmesine rağmen *Hristiyan* gürcü kroniklerinde az malûmat vardır. *Ermeni* müelliflerinden *Metsoplu* Thomas bu akını tasvir eder. Düşmanlığını ikrar yüzünden Cihan Şah'a verdiği hakaretâmiz cevaptan dolayı *Gürcü*

³⁶ Bak. *Br. Mus.* 140, *yaprak* 63 a.

³⁷ Hâlâ neşredilmemiş olan *Arapça* aslı daha fazla tafsîlât ihtiva etmesi gerekmele beraber bak (*Studies in Kafkasian History*, s. 3 ve Faruk Sümer'in *Kara Koyunlular* zikredilen yer, s, 305). Ben *Türkçe* tercümesini kullandım cilt III, 153. Browne'nin tercümesi HPL., 403, daha edebîdir. Bu ıstılahların içindeki dinsizliğin derecesini tayin etmek güçtür. Başlıca içki olmak üzere muhtemelen Fısk memnu eğlenceleri ifade eder. İlhad en fenasıdır ve râfiziliği telkin eder. Aslında maniheizm demek olan zındıklık itham edilmiş İslamın çevresinin haricinde sayılmış olacaktır. Bütün bu sert sözlerin *Lubb al Tevarih* müellifinden geçmesi muhtemeldir. İslamda *Râfiz*lerin dereceleri hakkında B. Lewis'in *Studia Islamica*'daki, 1953, I, 43-63 yazısına bakınız.

kralı Alexander'ı zem eder ve Cihan Şah'ın, yanında zalim *Erdebil* hâkimi ve bütün kadılar ve müderrisler ile *Gürcistan* üzerine yürüdüğü ve bu sefer esnasında büyük bir *Ermeni* nüfusun bulunduğu *Şamsvil* şehrindeki menfurca hareketlerini tasvir eder. Bu şehirde 1164 baş, kule yapılmak için kesilmiş ve 9400 kişi, esarete sürüklenmişti. O *Tiflis*'i de aynı şekilde tahrip etti ve sakinlerinin dinlerini değiştirecekleri ümidi ile zalim *Erdebil* şeyhinin tavsiyesine uyarak onlara ağır vergiler yükledi³⁸.

Cihan Şah'ın *Tebriz*'deki imar hareketlerinden bahsetmek daha hoştur. Arkeologlar tarafından bir çok defalar bahsedilen muhteşem Gök mescidin harabelerini şimdi dahi görebiliriz³⁹. W. Hinz 1936 da *İran*'ı ziyareti esnasında binayı yaptıranın : Ebul Muzaffer Cihan Şah ibn Şah Yusuf Noyan ve tarihinin de 4 Rebiülevvel 870/25 Ekim 1465 olduğunu tesbit etmiştir⁴⁰. Yapıtının unvanı dolayısıyla cami imaret-i Muzafferiyeye olarak tanınmıştır⁴¹.

Her ne kadar Ahmed Tevhid Bey Çihâryar isimleri yerine Peygamber'in iki torunu Hasan ve Hüseyin isimleri konmuş olan *Bağdat*'da kesilmiş iki sikkeyi *Kara Koyunlular*'a atfetmekte ise de, *Kara Koyunlu* sikkelerinde umumiyetle dört *sünnî* halife Ebubekir, Ömer, Osman, Ali'yi zikr eden *sünnî* tabirin bulunması oldukça tuhaftır. Cihan Şah'ın bir parasında (No. 940) dört halifenin ismi terk edilmiştir⁴².

5. BRİTİSH MUSEUM OR. 9493 YAZMASI

(17 Kasım, 1924) tarihli *Times* gazetesindeki bir makalede zikr etmiş olduğum Cihan Şah'ın divanının ilk defa mevcudiyetini öğren-

³⁸ Bak. F. Neve, *Exposé des guerres de Tamerlan, ek. Brüksel*, 1840, 144-5 sayfalar.

³⁹ Bak. Sarre, *Denkmaler persischer Baukunst, Berlin*, 1910.

⁴⁰ Bak. Hinz; *Beitrage zur iranischen Kulturgeschichte, ZDMG.*, 91/1 (1937), 58-60 sayfalar. Yine bak. M. A. Tarbiyat, *Danishmandan-i Azerbaijan*, 1314/1935, 120-1 sayfalar. Bu müellif caminin bütün kitabelerinin Hattat Nimetullah Bawwab tarafından yazıldığını söylüyor.

⁴¹ *Ak Koyunlu* Sultan Yakup zamanında camiye bir Hângâh (kolej) ilave edildiği sanılıyor. Kitabede onun adı Cihan Şah'ın kızı olan kendi karısı Kemal al-İhsan hatunla birlikte bulunur. Bak M. A. Tarbiyat, aynı eser., 121.

⁴² S. Lane Poole, *Br. Mus.*, Şark paraları kataloğu VIII, 1883 ile karşılaştırınız : Cihan Şah'ın bir sikkesinde (No. 9) (*Bağdat*'ta basılmış) halife isimleri silinmiştir.

miştim. Bu makalede müteveffa Mr. E. Edwards, Sultan Abdülhamid'in hal'ledilmesinden sonra *İtalya'ya* ve oradan da *Mısır'a* götürülmüş olan ve *Amerika'ya* götürüleceği sırada *British Museum* için satın alınan *Türk ve İran* yazmalarından müteşekkil kıymetli bir koleksiyon hakkında bilgi vermişti⁴³.

Cihan Şah'ın şiirlerinin güzel küçük bir yazması 85 yapraktan ibarettir. 23 x 16 cm. (yazılı yüzü 16 x 11 cm.) Her sayfada 10-11 satır vardır. Yaprak 1 b den 42 a'ya kadar 105 *Farsça* gazeli ve bir mustazatı ihtiva ediyor. Bunu müteakip 87 *Türkçe* gazel (yaprak 45 b - 80 a) ve 32 *Türkçe* Rubai (yaprak 80 b - 85 a) gelmektedir. Yaprak 85 b de iki şiir Ferruh isimli birisi tarafından ilâve edilmiştir. Birisi *Farsça* diğeri *Türkçedir*. Her ikisi de tam manasiyle Hakikî'nin şiirlerinin hususiyetlerini taşımaktadır.

Yazmanın en şayanı dikkat hususiyeti yaprak 85 a daki hâtime-sidir.

“Ariflerin sultanı ve kendi devrinin hükümdarlarının iftihar ve devrinin adillerinin esasının sözlerini ihtiva eden kitab sultan Cihan Şah'ın çağında —Allah onun buhranlarını aydınlatsın ve türbesini serinletsin— Melik el Vehab'ın yardımı ile Allahın kullarının en küçüğü ve en hakiri *İsfahanlı* Hüsrev oğlu Kanber-Ali-Allah onun işlerini ıslah etsin ve onun anne ve babasını, iki efendisini ve iki hocasını ve onun için yetişmesine gayret etmiş olanları affetsin. Rahmetinle ey en merhametli olan Allah tarafından 893 şevvalinde (Eylül 1488) de bitirildi⁴⁴.”

Temmetde (hatime) göze çarpan gerçek şudur ki, ölümünden 21 sene sonra dahi (872/4 Ekim 1467) Cihan Şah bazı *Sufî* muhitlerinde son derecede tebci edilmektedir. Bilindiği gibi Cihan Şah

⁴³ Bu yazmalar arasında 1943 de benim neşrettiğim, *Safavi* idaresine ait bir eser (*Tadhkirat al Muluk*) bilhassa mühim olanıdır.

⁴⁴ Bu zamanda *Kumlu* Kadı Şerafettin hizmetinde *Habeş* menşeli bir köle olan tanınmış Hattat Hâfız Kanber Şarefi yaşamıştır. O, 904/1498-9 da bir *Ak Koyunlu* kumandanı *Kum'u* aldığıında efendisi ile beraber öldürüldü. Bununla beraber (al *İsfahani*) nisbesi bizim Kanber Ali'nin Hafız Kanber hakkında bakınız “Hattatlar risalesi”, yazan Kadı Ahmed (Kadı Şeref'in kızının oğlu) *Rusça* tercümesi B. N. Zakhoder tarafından yapılmıştır, *Moskova*, 1947, s. 80 Nuyin-i a'zam Hacı Kanber Cihan Şahi (yani Cihan Şah'a bağlı büyük emir) takriben 854/1450 de *Yezd* valisi idi. Bak. Âyatî, aynı eser 205.

şiiirde Hakikî⁴⁵ mahlasını kullanmıştır. Fakat bu mahlas tanınmamış olduğundan ve Hakikî'nin şiirlerine ait başka külliyatlar da ele geçmemiş olduğundan her hangi bir karışıklıktan şüphe edilebilir. Hatta bu yüzden hâtimenin müsbet şehadeti kabule şayandır. Aslı aranırsa şairimiz mahlasının diğer bir şekli olan Hakikat'ı kullandır.

Hali hazır yazmanın Cihan Şah'ın tam bir divanı olduğuna hükmetmek mümkün değildir. Bu hükümdar şiirlerini Cami'ye gönderince tasdik makamında olarak şunları yazdı⁴⁶ :

Veciz konuşalım. Hakikat arayan mücevherlerle dolu bir inci kutusu gibi muhteşem bir kitap geldi. Bu kitap, Şah'ın şiir tabiatının çocuklarından bilgi tevdi edilen yer ve sığınağıdır.

O, hem gazelleri ve hem de Mesnevileri ve hem edebi ve hem de manevi sırları ihtiva eder.

Her Gazelin ilk mısraı ebedilik sabahının şafağının mesut parlaklığı ile başlar.

Son mısralar hakkında ne söylenirki, her biri ebedi bir güzelliğin menbaıdır.

Kinayeler dünyasında şekle tapanlar, için Şah'ın şiir dünyasında vardığı bu kitapla açıklanmıştır.

Mesnevide olduğu gibi o fiilin tam hakkını vermiş ve eski muammalara yenilik getirmiştir.

Kur'an'ın muammalarına girerken insan akli her mısrada açık kapı bulur.

Bu ince noktanın mükemmel bir ispatı şu sözdür:

Sözden iş, işten söz çıkar (Verba regum reges verborum).

Yazma mükemmel bir şekilde muhafaza edilmekle beraber İsfahanlı kâtibin Türkçe şiirleri tam olarak anlattığından veyahut onların vezinlerini takip edebildiğinden şüphe edilebilir. Bir çok keli-

⁴⁵ Gaffari, *Cihanârâ* (Br. Mus. yazma 141, Yaprak 199 a) da derki Cihan Şah zaman zaman Hakikî mahlası ile şiirlerini yazmakla vakit geçiriyordu. Fazla olarak o Cihan Şah'ın Şiraz yürüyüşünün ebcet hesabı ile tarihini veriyor. Ayrıca *Haqiqi kam-i dil yabad zi-Şiraz* (1. e A. H. 865) bak. M. A. Tarbiyat, *Danışmendani Azerbaycan* 1314/1935. s. 120-1 (Hakiki maddesinde). A. A. Hikmet, Cami, 1320/1941 s. 34 (Cami'nin Cihan Şah'la münasebeti hakkında).

⁴⁶ Şiir 29 beyitten müteşekkil olup Cami'nin mektuplarında bulunur. (*Mecmuay-ı münşaat*) A. A. Hikmet, Cami, *Tehran*, 1320/1941, 34-6 sayfaları tam olarak iktibas eder.

meler atlanmış, yanlış okunmuş veya sadece rastgele kopya edilmiştir. Yazmanın tetkiki pek kolay değildir ve bazı karışık yerlerin tefsirinde yardımı görülen *Azerbaycan*'daki *Türkmen* oymaklarından birine mensup olan Bay H. A. Peysan'a minnettarım.

6. HAKİKİ'NİN ŞİİRLERİ HAKKINDA UMUMİ MÜLÂHAZALARI

Müellifin zihni Allah'la barışmak (yeniden birleşmek) özlemi ve dünyevî güzellik ve dinî olmayan sevgi hudutları içinde Cenabı hakka müphem atflarda bulunmakla tasavvuf ile çok yakından alâkalıdır. Fakat bazı gazellerde yakarış ifade ediyorlarsa da, insanın tevazuu ile af ve lûtufta istemeleri hususları üzerinde durmayıp, yaklaşma yollarını aramak ve ayrılık acılarına önem verilmektedir.

Hükümdar müellifinin mahlasının tasavvuf sahasında yüksek derece olan Hakikat'ı (gerçek doğruluk) îma etmesi dikkate şayandır, ve bu hakikat, bir müridin *şeriat*, *tarikat* ve *mârifet* arasından geçerek takip ettiği mertebelerin ötesindedir.

Onun bu şiirleri üzerinde dikkatli bir inceleme ile *şii* hissiyatını ve ıstılahlarını keşfetmek mümkündür.

Mısra :

Hakikî Cenabı Şah'ın etrafında bir pervanedir.

Bizim sığınacağımız yer ancak cenabı Şah'tır.

ve şah-ı hüsn (yaprak 7 a) ve Cenab-ı Şehriyar (yaprak 66 a) müncaatlar olarak şii imamı olan Ali ibni Ebi Talib'e işaret etmelidir⁴⁷.

Cihan Şah'ın şiirlerinde orijinallik bahis konusu değildir. Onun tebessümleri harcıalem⁴⁸ ve şiirleri sıkıcıdır. Onlarda Şah İsmail'in şiirlerini vasıflayan şahsiyet ölçüsü yoktur⁴⁹. Bu sert hükme

⁴⁷ Handmir, bak. biyografik seçme parçalar, *Rijal-i Habib al siyar*, s. 115 tanınmış şair Şahî hakkında şunları söyler (857/1453): Menşei *Sabzvar Serbedar*'larından olduğu ve böylece bir şii idiği için o katiyetle Ali'yi ifade eden Şahi mahlasını kullandı.

⁴⁸ Şair, Hüsrev ile Şirin, Leyla ile Mecnun'dan bahseder. Mansur al Hallaç'ın aşkı ve onun ile *Enal Hakk* darağaçlarını ve diğer takımları çok fazla kullanır. Tekrarlar nadir değildir.

⁴⁹ Bak. benim BSOS., X/4, 1942, 1006 a - 1053 a daki makaleme.

rağmen, yazarın bir dereceye kadar teknik tecrübeli cerbezer olduğunu kimse inkar edemez. *Farsça* şiirleri kâmil hünlerle dizilmiştir ve onun *İran* şiir sanatındaki bilgisi hatasızdır. Diğer taraftan onun şiiri Yunus Emre (M.S. 1300) ve hattâ Kadı Burhanettin (1344-1398) gibi *Türk* halk şairlerinin sadeliğinden de çok uzaktır⁵⁰.

Yalnız *Farsça* gazelleri değil ve hatta külliyyattaki bütün *Türkçe* şiirler dahi *Farsça* vezin ile yazılmıştır. Müellif bunların arasında bilhassa müdari (-I-V-VI-VV-I-V-VI-) müştad (V-VI-VV-I-V-VI---) ve hatta recez-i matvi-i mahbun (-VVI-V-VI--VVI-V-VI-) gibi en güç kalıplara temayül etmiştir. Az tatbik edilen ve *Türkçede* de nadiren kullanılan bu vezinler şairi, kısa uzun ve çok uzun sesleri tefrik edilmeyen *Türkçe* kelimelerde hüner göstermeye zorlar. Hakikî'nin rubaileri tuhaftır. *Farsça* rubailerin aksine onlar tek kafiyelidirler (aaba yerine aaaa) ve onlar klasik hazaç kalıbı yerine remel vezinindedirler. (-V--I-V--I-V-) Bu ikinci bakımdan vezinleri çok daha gayri muntazam olan Kadı Burhanettin'in bazı tuyug'larını andırırlar⁵¹.

Hakikî'nin diğer şiirlerinde ancak bir kaç mısra biliyoruzki, bunlarda, Âsi oğlu Pir Budak'la manzum mektuplaşmalarına ait olup Devlet Şah tarafından zikredilmiştir⁵².

Ey Oğul, muhalefet yolunda acele etme,
Kılıcını elinden at çünkü ben güneşin kendisiyim.
Ben Şahım ve Halifelik ülkesi benimdir.
Sen halefsin ve senin hilâfa hareket etmen hatadır.
Benim evvelki vazifemi gassetme.
Gasıp benim nizamnamemde yoktur.

⁵⁰ Bak. Fuat Köprülü, *Türk Edebiyat Tarihi*, 1928 s, 312 (Yunus maddesi) ve Fuat Köprülü *İslâm Ansiklopedisi*, II 130. (Burhanettin'in ölçülerindeki ihmali doğru olarak kabul edildi.)

⁵¹ *Mizan al avzan de, Mir Ali Şir* der ki kemiyet ölçülerinden müstakil olarak *Türklerin* (bilhassa *Çağatay Türkleri*) Tuyuğlara ait olan hususi bir ölçüleri vardı. Sonuncusunda Remal-i musadda-ı mağsırda harfler iki beyitten teşkil edilir. (Dört mısra) mesela tamamıyla söyledir -v--I-v--I-v- her tuyugda şairler kalembur yapmağa çalışır (Melioransky'den iktibas, *Otrvki iz divana Burhan ad-din'a, Vostochniye zametki*, 1895, ss, 131-152). Tuyug için müracaat kitabı Navai'nin diğer eseri *Muhakamat al lugateyn*; Bak *Quatremère Chrestomathie en turk oriental*, Paris, 1841, p. 12.

⁵² *Tadhkirat al-shu'are*, ed. E. G. Browne, s. 459 : Cihan Şah'ın mektubu on iki satırdır. Pir Budak'ın cevabı on bir satırdır.

Farsça olan bu mektub hem uygun ve hem de kat'îdir ve bunun tonu, külliyatımızdaki *sun'î*, kalıplaşmış ve şahsiyetsiz şiirlerden çok farklıdır⁵³. Kendisinden Kur'an tahsili ve edebî bir tecrübeye sahip olması beklenmiyen böyle sufiyane bir şiir yazmış olmasından dolayı, Cihan Şah takdir edilebilir ve ben gazellerin hakiki müellifi kendisini idi, yoksa himayesindeki birimi onun imzasını atmıştır şeklinde bir sual ortaya atmağa mütemayilim⁵⁴. Biliyoruz ki yazıda ve resimde bir talebeye ekseriya eserine hocasının adını koymak selâhiyeti yine hocası tarafından verilir ve hatta zamanımızda yüksek şahsiyetler nutuklarının tertibini sekreterlerine bırakırlar. Böyle bir faraziye bizim şiirlere ilgimizi azaltmaz. Çünkü bunlar Cihan Şah'ın kendi yakınlarına nasıl görünmek istediğini yahut bu yakınlarını nasıl temsil etmeyi arzu ettiklerini açıkça gösterir.

7. ONLARIN DİLİ

Şimdi *Türkçe* şiirlerin diline geçebiliriz. Belki mevzubahis mesele ile ilgili olarak bir kimse bu dilin orijinal bir tarafı olmadığını kabul edecektir. Hatta evvelce iktibas edilmiş olan Şah İsmail'in şiirleriyle mukayese edilince, bizim külliyatımız gramer kaidelerinde ve kelimelerde daha az değişikliğe sahiptir. Cihan Şah gibi metin bir Türkmenin ifade tarzının bu kadar tahdit edilmiş olması bir dereceye kadar hayret vericidir. Şiirlerin bütün dili *Azarbeycan Türkçesi* diye bilinen güney *Türkmen* lehçesi grubuna aittir.

Fonetik : -Tamamiyle fonetik olan yazı şekillendirilmemiştir. Her ne kadar vezin kalıbı bazı neticeleri desteklemekle beraber a ve e sesleri arasındaki fark mesela *کتور* getir kelimesine karşı *سبو* et *ایت* imlâları ile ayırt edilmiştir. Meselâ : a/u sesleri henüz a/i şekline gelmemiştir. *صالور* (79 b) *کتودمن* (53 b) *دکول* hatta *یلور* (45 b) *ایچوردی* (46 a) *ایرو* (46 b). Olduğu gibi.

Sağır nun harfi müstensihin sebebiyet verdiği bir kaç unutkanlıklar müstesna, ng olarak yazılmıştır. Vezin kaidelerine uyarken bunun yeni bir hece ile başlaması dikkate şayandır. *انکا* ona kelimesi şu şekilde hecelere a-na (gibi V V. veyahut V. -) ayrılır. İntervolik

⁵³ Yalnız bir çeyreğinde (Bak. aşağıya s. 286 No. 2). Bir kimse kuvvetli bir hissiyatın ifade edildiğini bulabilir.

⁵⁴ Devlet Şah, zikredilen eser, 457, *Horasanlı* şair Mevlana Tusi, Cihan Şah ve Pir Budak'ın himayesinde yaşamak için geldi.

vaziyette iken t, d olur نيدر (76 a) neyapacak? mazi siğasında onu ایی etti şeklinde görürüz (yutulmuş olarak). *Azerbaycan* lehçesindeki duttuya (batı *Türkçesinde*) tuttuya ilgi çekici bir paralel olarak duttu دوتدی (46 a) şeklinde yazılmıştır. Bir yerde k lar ha olur. yoh⁵⁵, bah, yah intervokalik vaziyette daha çok yaşar, ahar, bahar.

Morfoloji : - Sonları yumuşak sesli olan kelimelerde dativ bileşik olarak yazılır وعديه telafuzu vadiye olarak gösterir⁵⁶.

Hal ile istikbal arasındaki fark *Azerbaycan* lehçesinde bahır ve bahar da olduğu gibi ses değişikliği ile ifade edilir. Biz خچن کورر (45v) onu hacan görer gibi okumalıyız. 'Ne zaman göreceksin, bakınız, هر کیم کورر (79 b).

Birinci şahıs istikbalı haldeki menfisinin bir çok şekilleri vardır. Bir deman (70 a) ویرمن virmen (63 b) بیلنم bilmanam ve باحنم bakma nem (63 b) ve bilmazem بیلزم (65 a) gibi.

İhtiyari şekilleri bunlardır : اولم (70 a) دیم diyim (70 a) ta görüm (70 a) ایلم eyleyim ve ایلم edim (49 b).

Di ve miş teki uzak mazi şekillerinin yanında اولدر oluptur (46 a), اولدیر düşüptür gibi şekli bulunur (69 b).

Bir dereceye kadar beklenilmeyen batı şekli کورندی göründü (46 a) ve fiilden yapılmaz zarf ایکن (70 a) olanda اولنده ve ایلینده eyliyende (76 a).

Kelime : تاپدی taptı (77 a) buldu, fakat بولمیش bulmuşem şekli (68 b), ایتردی itürdü kaybetti, (46 b) ایچوردی içürdü (46 b) سېمیش sepmişem yerine sep, کورسدر görsedür, gösterür (53 b) dang -ol (81 b). Susturmak ile ilâ ve ilân ve birlâ (69 b) edatları ile ifade edilir. Nezaman خچن hacan (45 v) ile 'ne için' de نیشه (49 b) ile ifade edilmektedir.

8. TECÜMELER⁵⁷

1 Muzari (yaprak 1 b)

Ben canımı onun sıfatlarına feda etmek için,
Uluhiyet hakkında izahat vermek istedim.

⁵⁵ Fakat telkin edilen düzeltme چون (84 b) چوق grafical şekilde چوخ dan daha iyidir.

⁵⁶ Bak. Caferoğlu, '75 *Azerbayğânische Lieder,* in *Mitteilungen d. Seminars für Orient. Sprachen, Band 32, 1929, 11, 66: dävâ, dative dävijâ.*

⁵⁷ Orijinal makale için bak birinci ilâveye.

⁵⁸ Hadis Allahın ebediyet kelimeleri : Ben gizli bir hazine idim ve bilinmek isterdim.

Eğer (*Küntikenz*)⁵⁸ sıralarından dem vurmağa başlarsam,
Aşk zahitlerini safa ehli yaparım.

Dilimden düşürmediğim zamandan beri onun güzelliklerini ve
azametinin sıfatlarını,

Hâşâ riyakârlıktan dem vurmuyorum.

Ben onun kapısının eşiğine mülâzım olduktan sonra,

Artık bu yeri terk etmek tarikat adabına aykırıdır.

Eğer ben (limenülmülk)⁵⁹ ün manasını halka açıklasam,
Ne kadar çok cihan mülkünün padişahlarını dilenci yaparım.

Eğer onun hakikatinden az bir şey söylersem,

Bu kıyamete kadar sona ermez.

Eğer bütün dünya halkı benim düşmanım olursa,

Ben o dostun kapısının eşiğinden başka nereye sığınabilirim.

Ben gönlümün içindeki derdime bir deva bulmak istesem,

Ey (Hakikî) sevgilinin derdinden başka hiç bir şeyden derman arama.

2 Muzari (yaprak 7 a)

Dünyada eşi olmayan senden başka kimse yoktur.

Senin güzelliğinin ışığında başka gönül ışığı yoktur.

Senin zülfünün esiri olmayan bir gönül kuşu,

Senin havanda nasıl aşk uçuşu yapabilir.

Lemyezel sırlarını bilmeyen kimse,

Vaizin hakikatte nüktelerinden haberi olmaz.

Ey gönül, aşk yolunda bana nasihat etme.

Çünkü bu yola girenler nasihat kabul etmezler.

O senin kirpiklerinle bana baktığın zaman,

Siyaset kılıcı görülmüş ve oktan korku kalmamıştı.

Yarabbi bu ne haldirki kalbimin gönlümün içinde,

Ayrılık ateşi yandığı halde feryad ve figanım çıkmıyor.

Ey güzellik padişahı (Hakikî'nin) göz bebekleri için,

Senin bulunduğun yerin toprağından başka sürme yoktur.

3 Remal (f. 46 a)

Ey hat u hâlin kelâmullâh hem ümmül-kitap,

Hasretinden dideyi uşşâk oluptur gark-âb.

⁵⁹ 'Krallık kime aittir?'

Gamze-i çeşmin işaret kıldı ehli vadeye,
 Mest-i aşkın şol cihanda kalmadı aynında hâb.
 Leyletü'l-isra⁶⁰ ve ve'l-leyl indi zülfün şânına.
 Âyet-i ve's-şemse⁶¹ vechinden göründü âfitâb.
 Ey mem aynında ruhsarın çu nuri lem yezel
 Vey saçın her tağresinden (turre?) âlem üzre müşkinap
 Alemi kıldı münevver nuri veçin ta ebed
 Levhi mahfuzunda ruşen oldu hem yevmül hisab⁶².
 Zar-u bimaren eğer teşrif kılsan bir nazar
 Hâkirâyı makdeminde sepmişem gözden gülâb
 Ol hatu halu ruh u zülfün hisabın kılmağa
 Hâsibi aşka müyesser oldu haktan ihtisab.
 Suretin ayineyi aşk oldu ehli aleme
 Levhi mahfuzunda furkan oldu hikmetten kitap
 Ey (Hakikî) başını koy ol Cenabı Hazrete
 Koymagil elden misalindamenin es hiç bap

4 Remel (Yaprak 53 b)

Ta ki hüsnün süret u manide dâva görsedür
 Garzının nuri cemalinden tecelli görsedür
 Secde-i iman götürmez kaşların mihrabına
 Her basiret siz kim ânı takı hisrâ görsedür
 Süre-i sebul mesani hat-ı ruhsarındadır
 Şol cihetten süretin her şeyde mana görsedür
 Ey mesikadem senin enfasi lâlin aşka
 Nef'ayi ruhun el *Küdüs* (keza) nutk-i İsa görsedür
 Kim ki hayran olmaz o mâşukanın ruhsarına
 Ehli dil ol meşreki manide ana görsedür
 Zahide gel secde kıl şol sureti rahmane sen
 Secde-i hak sana çün ehli takva görsedür
 Çün (Hakikî) her ki mansur oldu der meydane aşk
 Ber seri dar-ı muhabbet şartı dava görsedür.

⁶⁰ 'Geceleyin vaki olan seyahatin gecesi' ve gecenin üstüne yemin ederim', bak *Kuran*, XVII ve XCIV, 1.

⁶¹ 'Güneşin hakkı için', *Kuran*, XIV, 41.

⁶² *Yauma yakunu al-hisab*, *Kuran*, XIV 42,

5. Muzari (yaprak 68 b)

Gel gil ki sevmişem seni cananelerde men
 Can oynarem yolunda bu divanelerde men
 Virane gönlümü gam-i aşk etti çün mekân
 Bir genç bulmuşem dili viranelerde men
 Her teşnenin ki Câmi Musaffa lebindeğün
 İçen hayat-ı âbın o peymanelerde men
 Şiirin gamında canımı teslim kılmişem
 Hüsrev hikayetin diyemem efsanelerde men
 Çün hankah-u medrese zahit dest-u şeyh
 Haktan murat isterem ol hanelerde men
 Biğane kim durur kim ana aşına diyem
 Ya olan aşına dil biğanelerde men
 Bahtı Hakikî canımı şem-i ruhunda çün
 Yandım bu ahı suz ile pervanelerde men

6. Herc (yaprak 69 b)

Cemalin şemine erşeb gelür mehtap revzenden
 Çün anın afitabından düşüptür tab revzenden
 Muamber zülfi pürçinin gelür bad-ı saba birle
 Be halki dert mendânet salur kullap revzenden
 Gam-u derdünden ey dilber eğer ah eylesem derdem
 Zi eşki dideyi merdum ahar seylap revzenden
 Saçum zillinde ruhsarınki nuri cavidan oldu
 Bu hasretten salur çetri felek etnap revzenden
 Hakikî asitanından temenna çün visal etti
 Tecelli-i Hakikaten açıldı bap revzenden

7. Remel - Rubaiyat (yaprak 81 a)

- (a) Ey visalün ravzayı Rıdvânımız.
 Vey dudağın çeşmeyi hayvanımız.
 Çün iki alemde sensin cihanımız.
 Küfr-i zülfün şerhüdüdür imanımız.
- (b) Düşmanın define çare cenk olur.
 Geyrölen erlik yolundı leng olur.
 Yarlan gerçek ölen hemreng olur.
 Cahilin akli bir fehme denk olur.
- (c) Ey iki alemde çeşmin afitab
 Mushafi veçhindedir (ümmül kitab)

- Düştü cana ateşi hicrinde tab
Şevkü aşkın bağırmı kıldı kebab
- (d) Evvel-ü ahırda çün bir zât mış
Vahidiyet şanına isbât mış
Mushafi hatt-ı ruhi ayât mış
Gayri veçheş cümleği emvât mış
- (e) Kevserin abı levin aynında saf
Veçhine ehli sücüt eyler tavaf
Zerk-u tezvir oldu manide hilaf
Mümine haktan erişti (layahaf)
- (f) Şemi ruhsarına can pervanedür
Dil lisalin gencine pervanedür
Ehli aşkın meyli çün sen hanedür
Andan ötürü gönlü hasrethanedür
- (g) Hüsrevvâ çok zulm-u bidat eyleme
Aşkı manend-i Ferhat eyleme
Azmi hicran cevri bünyad eyleme
Müddeinin gönlünü şad eyleme
- (h) Ey yüzün beytül haremi gönlümün
Ganze-i aynın ımamı gönlümün
Kevserin (yuhyl izamı)⁶³ gönlümün
Leblerin sahba u cami gönlümün
- (i) Ey melik mülkünde vechin afitâb
Vey boyun sidre hattın ümmül kitâb⁶⁴
Canımı yahtı gamı hicrinde tâb
Şevki aşkın bağırmı kıldı kebab
- (j) Vahtetün nuru yüzün mehtabıdır
Kevserin remzi lebin kandabıdır
Leyletül isra saçun itnabıdır
Mesti aşk ol badenin garkabıdır
- (k) Ey ruhun esmayi mahsudatı gâyip
Vey sıfatin zat-i mevcudat-ı gâyip
Şahidü meşhut mislin zat-ı gâyip
Vacip olmuştur sana isbatı gâyip

⁶³ *Kuran*, XXXVI, 78 : (ve o söyler : kim) çürümüş kemiklere hayat verebilir?.

⁶⁴ Hat'ın manası hem yazı, hem de bir gencin yanaklarından aşağı manasına gelir.

GAFFARÎNİN CİHANÂRÂ'SINDAN TERCÜME

Not - Kadı Ahmed el Gaffarî el Kazvinî 972/1564 te Cihan Şah'ın ölümünden bir asır sonra eserini tamamladı. Eseri sadece bir derleme olup daha eski kaynaklara dayanır (*Matla us sadeyn* v.s.) *Kara Koyunlular*'ın ilk tarihi için *Mısır* tarihleri ve yeni keşfolunan *Diyarbekriye* (şimdi Dr. Faruk Sümer tarafından neşre hazırlanmaktadır) kıyas kabul etmez şekilde malzemeyi ihtiva eder. Her ne kadar Gaffarî'nin verdiği tafsilâtı bazıları (Cihan Şah'ın mahlası gibi) faydalı ise de, Cihan Şah'ın ölümünden sonraki hükümsüz bir devre için verdiği izahat mühimdir. Bundan başka *Br. Mus Or. yazma* 141⁶⁵ (on yedinci asırda yazıldığı aşikârdır) dikkatli bir okuyucu tarafından yazılan bir çok haşiyeleri ihtiva eder. Bundan dolayı tercümesini hazırladığım diğer kaynaklarla mukayesesi lâzım gelen vak'aların kısa bir hülasa olarak *Cihan-ârâ'daki* kısmı tercüme ettim.

(yaprak 187 b) *Bārâni* denilen *Kara Koyunlu* sultanlarının XIX. bölümü. Kara Muhammed oğlu Kara Yusuf, Sultan Ahmed Celâyir'in emirlerinden biri olup kızı da sultanla evlenmişti. O,⁶⁶ 792/1390 (?) da *Suriye*'de öldürüldü. (Kara Muhammed ?) bin Turiş bin Bayram Hoca sultan Üveys İlhanî'nin mülâzımlarından (756-776/1355-1374), idi. Kimin (?) ölümünden sonra kendi oymağının ve kendi oymağına katılarak himayesine giren ve kendine bağlanan diğer kabilelerin (akvam) reisi oldu. *Musul* ülkesini, *Sincar* ve *Erciş* bölgelerini işgal etti (yaprak 188 a). Bu kabilenin yükselmesi onun sayesinde olmuştu. 782 (792) de öldü. (Oğlu) Yusuf son derece cesur yiğit bir insan olduğundan Emir Timur'a müteaddit defalar muhalefet etti ve sultan Ahmed Celâyir'le beraber 784-813/1382-1410 da *Rum*'a ve *Suriye*'ye gitti. Timur'u memnun etmek için hükümdar Melik Eşref⁶⁷ her ikisini de haps etti. Bu zamanda Yusuf'un Pir Budak ismini verdiği bir oğlu oldu. Sultan Ahmed, onu oğulluğa kabul etti. Emir Timur'un ölümünden sonra esirlik-

⁶⁵ Eski arkadaşım M. Kazvini tarafından bir zamanlar vermiş olduğu nüshayı kullandım.

⁶⁶ Makaledeki bazı fasılalar : Bahisler hakikatte şu zamanda ölen Kara Yusuf'un babası Kara Muhammet'e aittir. Faruk Sümer'e göre, *İslam Ansiklopedisi* 58. cüz, s. 296 Nisanda öldürülmüş, 1389 (Rebiyülevvel I, 791 ?).

⁶⁷ Bu yanlışır. Eşref 825-841/1422-1438 de hüküm sürdü. Bu zamanın hükümdarı Ferec'di (801-8/1399-1405), bak Faruk Sümer, zikredilen eser.

ten kurtuldular. Onunla (Yusuf) beraber bu memlekete (*Suriye-Mısır*) gelmiş olan ve etrafa dağılan atlılar şimdi bir araya geldiler. Onlar (bu kuvvetle?) kaçtılar ve yolları üzerindeki *Fırat* nehri kenarına gelinceye kadar öncüler ve hudut muhafızları ile 180 muharebede muzafferane döğüştiler (yaprak 188 b). Yusuf'un oymağı onun etrafında toplandı ve o, *Avnik* kalesini işgal etti. Cemaziyelevvelin birinci günü 809/14 Ekim 1406, o, (*Timurlu*) Mirza Ebu Bekir'i⁶⁸ *Nahcivan* civarında yendi. İkinci bir savaşta Mirza Miranşah'ı katletti ve bütün *Azerbaycan*'ın ve *Irak*'ın ve *Irak-ı Acem*'in bazı kısımlarının hâkimi oldu⁶⁹.

Yusuf'u geriletmek için 200.000 atlı ile Mirza Şahrüh *Rey*'e geldi. Payitahtın hâfızları düşmanın mahvedilmesi için bin defa inna fetehna suresini hatm ettiler. Zor bir duruma rağmen Kara Yusuf kahramanca *Tebriz*'den *Ucan*'a kadar ilerledi ve orada Perşembe günü zilkade 823/Aralık 1420 de öldü⁷⁰. Oğullarından hiç biri orada değildi ve orduğahı öyle karışıklıklar içinde idi ki hiç bir kimse diğer bir kimseye(?) bakamadı. Ordusu onu döşeginde⁷¹ bırakarak dağıldı⁷² ve kabilesinden bir gurup gelerek elbiselerini aldılar. Elmalı küpelerine tamah ettiler. Fakat onu kulağından çıkarıp almaya muvaffak olmadıklarından kulağını kestiler⁷³.

Onun altı oğlu vardı. İlki, Sultan Ahmed'in oğlu olduğundan Sultan ilân ettiği oğlu Pir Budak'tı ki, Kara Yusuf onun katında elinde bir altın çomakla ayakta durmayı adet edinmişti. Pir Budak, babasından önce öldü ve Kara Yusuf hükümdarlığı kendi üzerine aldı. İkinci oğlu, iki üç sene *Bağdat*'ta hüküm süren ve 17 zilhicce 836/4 Ağustos 1433 te Baba Hacı Hemedanî tarafından öldürülen

⁶⁸ Bu ismin muasır telâffuzudur.

⁶⁹ Kenara yazılan not : O *Sultaniye*, *Kazvin*, *Tarom* ve *Save*'yi de zaptetti.

⁷⁰ Not : Onun hakimiyetinin süresi tam dört seneden fazla idi. Belki şerh edenler bu zamanı babası tarafından ismen mevcut olan hükümdar diye nazarı itibare almaları, Yusuf'un oğlu Pir Budak'ın ölümünden sonradır derler. Bununla beraber Faruk Sümer'e göre, Pir Budak 1418 de öldü ki Kara Yusuf'un hakimiyetinin kendi görüşüne göre yalnız iki senesini indirmiştir.

⁷¹ Not : Onun çadırında.

⁷² Not : Hiç kimse onu kefenleme zahmetinde bulunmadı ve Merasim yapmadı.

⁷³ Not : Nihayet bazı seyisler onun cesedini *Erciş*'e götürdüler ve dedelerinin mezarına gömdüler. (G. Barbaro), *Hakluyt serisi*, s. 85 de de *Erciş*'te (*Arjish*) Cihan Şah'ın annesinin türbesinin olduğunu söyler.

Şah Muhammed idi. Üçüncü oğlu bazılarının Aspan veya İspan diye tesmiye ettikleri Emir İsfahân'dı. O *Bağdat*'ın umumi valiliğini kardeşi Şah Muhammed'den aldı ve 12 sene hüküm sürdükten sonra 28, Zilkade 848/7 Mart 1445 te öldü. Dördüncü oğlu 838/1434-5 te beşinci kardeşi İskender tarafından öldürülen Ebu Sait idi.

Kara Yusuf oğlu Kara İskender son derecede kahraman ve cesur bir adamdı. Babasının ölümünden sonra 28 Recep 824/29 Temmuz 1421 de *Eleşkirt* ve *Kağzıman* civarındaki *Yaşsi* denilen yerde tahta oturdu; Mirza Şahrüh ile 48 saat süren bir savaş yaptı. O büyük bir ruh ve kahramanlık gösterdi, fakat kuvveti tükenince *Rum*'a kaçtı. Onun geri dönüşünden sonra Mirza (Şahrüh) *Azerbaycan*'i ikinci def'a olarak işgal etti. 839/1435-6 da Mirza *Rey*'e onu defetmek için geldiğinde, Kara Yusuf'un (altıncı) oğlu Mirza Cihan Şah, onun katına geldi ve onun iltifatlarını kazandı. Şahrüh ona İskender'in şerrini def etmesi işini tevdi etti.

Bazan Hakikî mahlası ile şiirler yazan Kara Yusuf oğlu Mirza Cihan Şah, 839/1435-6 da Şahrüh'tan temlik alarak *Azerbaycan*'a hükümdar oldu. Kardeşi İskender *Rum*'dan ve *Sürmelü* kışlağından dönüpte *Tebriz*'e erişerek şehri zapt ettiğinde, o *Talış*'teki *Kızıl ağaç* kışlağında idi. 840/1436 sonbaharının başında Cihan Şah onu defetmek için harekete geçti. *Tebriz* yakınında *Sofyand* denilen yerde iki kardeş arasında savaş oldu. İskender mağlûp olarak *Alıncak* kalesine kaçtı ve orada babasının kumalarından birisine aşık olan oğlu Kubat tarafından 25 şevval 841/21 Nisan 1438 Cumartesi günü öldürüldü. Cesedi *Tebriz*'in *Velîyân - kuh* eteğindeki *Ahi Sadettin* kalesine götürüldü. Kısas olarak Cihan Şah yeğeni Kubat'ı ölüme mahkûm etti ve bütün *Azerbaycan*'da ona muhalefet edecek kimse kalmadı. O 844/1440 da *Gürcistan*'a bir sefer yaptı ve orasını fetetti. 851/1447 de Irak'ı işgal etti. 857/1453 de *İsfahan*'da umumi bir katliam yaptı⁷⁴. 859/1455 de *İsfahan* Bey'in oğlu olan yeğeninden *Bağdat*'ı aldı. 861/1457 de *Horasan*'a gitti ve *Herat*'a doğru yürüdü⁷⁵. Şahrüh oğlu Baysungur oğlu Alaüddevele onun himayesini istedi ve büyük bir şerefle kabul edildi. Sonra Sultan Ebu Sait Gürgân onunla muharebe etmek için *Maverâünnehir*'den geldiğinde, *Azerbaycan*'dan oğlu Hasan Ali'nin isyan ettiği haberi geldi. Cihan Şah, Ebu Sait ile barış yapmağa ve memleketine dönmeğe mecbur oldu. Hasan Ali

⁷⁴ Not : *Fars* ve *Kırman*'ı aldı.

⁷⁵ Not : Altı ay müstakilen hüküm sürdü.

kaçtı ve *Makû* kalesine sığındı. Babası onu af ederek saraya getirtti. Bununla beraber Hasan Ali'nin hayatına kastetmek niyetinde idi. Fakat karısı Begüm bu niyetinden onu vaz geçirdi. Nihayet Cihan Şah, Hasan Ali'yi ülkesinden çıkardı. Diğer oğlu Pir Budak Şiraz'da isyan edince⁷⁶, babası onu oradan azlederek *Bağdat*'a gönderdi. Aşağıdaki mısra'nın harflerinin sayısı bu hadisenin vukubulduğu tarihi gösterir.

Hakikâ Kâm-i dil yabed za *Shiraz* (865/1460-1)

Pir Budak oraya giderek babasına itatsızlıkte inat etti. 869/1464 te Cihan Şah onu muhasara etti ve bir yıl sonra (2 zilkade 870/2 Haziran 1466 Cumartesi sabahı bir zafer kazandı. Pir Budak kardeşi (?) Muhammedî tarafından katl edildi.

(Haşiyede 871/1466-7 de Cihan Şah *Tebriz*'e döndü ve onun büyüklüğü babaları tarafından tahayyül edilmemiş bir şekilde yüz misli (ushr -i asharat) daha arttı. *Irak*'ın her iki bölgesi *Irak-ı Arab* ve *Acem*'de (*Arab* ve *İran*) *Fars*, *Oman* (*Umman*) sahillerine kadar *Kirman* ve *Rum* ve *Suriye* hudutlarına kadar *Azerbaycan* onun mühürlü yüzüğünün altında idi. Fakat sonra kuvveti azaldı).

872/1467-8 de o, *Ak Koyunlu* Hasan Bey'e karşı *Diyarbakir*'e asker sevketti. Kışın yaklaşmasından dolayı, *Muş* ovasından geri döndü. Gece geç vakitlere kadar oturmak ve gündüzleri uyumağa alışık olduğundan, *Rum* sultanı ona "yarasa" lâkabını takmıştı. O, ordugahında uyurken, ordunun esas kısmı ağırlıklarla birlikte diğer bir konağa gitti. Hasan Bey fırsatı ele geçirdi ve 6000 süratli süvari ile saldırdı ve Cihan Şah 12 rebiülâhır 872/10 Kasım 1467 de kaçarken, bilinmedik bir asker tarafından öldürüldü. Oğulları Mehdî (Muhammedî) ve Ebu Yusuf esir alındılar. Muhammedî öldürüldü, diğeri kör edildi.

(f. 199 b) Mısra :

Rebiyülâhır'ın 12 sinde
Bid⁷⁷ yılında böyle bir mühim hadise oldu.

Cihan Şah 880 de *Mardin* Medresesinde (?)⁷⁸ doğmuştur.

⁷⁶ 863 te (müteakip kronogram tarafından tekzip edildi).

⁷⁷ "Birkaç yıl, manasına gelen "bid sinin" deyiminin manası için bak. Kur'an, XXX. 3. ayet (Suret er - Rum). Bid kelimesinin sayı değeri 872 dir. Uzun Hasan'ın iki kurvetli düşmanını yendiği yıla ilgili bu mistik ima muasır-larının muhayyilerinde büyük etki yapmıştır. Bak Minorski, BSOS, 1939 X/I, 148.

⁷⁸ Not : Cihan Şah'ın itimat edilmez huysuz bir adam olduğu bildirildi. Cihan Şah en hafif bir bahane ile emirlerini katl ettirdi. Mukaddes kanuna itaat

Cihan Şah'ın oğlu Hasan Ali: Babası Hasan Ali'yi ülkesinden kovduğu zaman, o *Diyarbakir*'de Hasan Bey'in (*Ak Koyunlu*) yanına geldi ve ihtimamla muamele edildi; Bir kaç kere babasının orduğahına dönmek istedi, fakat yolda evhamlanarak Hasan Bey'in yanına döndü, ve tekrar nezaketle karşılandı. Nihayet rezaleti ve *râfizîliği* aşikar olduğundan Hasan Bey onu daha fazla misafir olarak kabul edemeyeceğini bildirdi. Kardeşi Pir Budak da *râfizîliğe* temayül de onunla aynı akılda olduğundan onu yanına getirtti. Pir Budak (vak'ası) esnasında Hasan Ali, babasının eline düştü (yaprak 190 a) ve tekrar *Makû* kalesinde hapsedildi. Babasının ölümü ile tekrar hürriyetini kazandı ve *Tebriz*'e geldi⁷⁹. Bundan evvel İskender'in kızlarından Arayış Begüm ve Şah Saray (veya Şah Sazay) *Tebriz*'de ayaklandılar ve derviş kıyafeti ile Hüseyin Ali'yi sultan ilân ettiler. Cihan Şah'ın karısı Begüm, (*Muzafferiye* binasını yaptıran) bu sırada *Hoy* kışlağında idi. Vak'ayı işiterék *Meraga*'daki *Ruyin-diz*'e⁸⁰ gitti. İskender'in kızlarının ateşini söndürmek için kardeşi Kâsım Bey'i bir kız ile beraber (kimin kızı ? V.M.) *Tebriz*'e yolladı. (Hüseyin Ali?) yakalandı ve oğlu öldürüldü⁸¹. Hasan Ali'nin *Tebriz*'e eriştiği haberi yayılınca, o, hisarda saklı hazineleri ele geçirdi ve onun maiyeti (Jauli ?)⁸² olarak gördüğü kalabalık aşâğılık kimselere ve *Kürtlere*'⁸³ hazineyi dağıttı. Ayrıca 180 (180.000) bin atlıya maaş verdi⁸⁴. Kardeşi Ebu Kasım *Kirman*'da isyan etti ve *İsfahan*'ı zaptetmeğe temayül etti ise de muvaffak olamadı. Zaruret

etmedi, sefahat ve Râfizilikle yaşadı. Onun *Tebriz*'e ölüsünü götürdüler ve *Muzafferiye* de gömdüler. Yaşı yetmiş idi ve otuz üç sene hüküm sürdü. Binaenaleyh Cihan Şah 802 de doğmuştu veyahut bu kolayca 800 olarak düzeltilebilir. Bu makalenin müellifi, Cihan Şah'ın yaşını takriben göstermiştir. *Cambridge, E. G. Browne M.S. G. 10 (13)* göre 808/1405? te doğmuştu.

⁷⁹ Not : yirmi beş sene bir kalede hapsedilmişti ve aklen mâlûl olmuştur. Dirayeti yoktu. Babasının şatosuna, hazinesine ve servetine kondu.

⁸⁰ MSS nin ikisi çuşin (Jushin) e malikti. *Meraga*'dan üç fersah mesafede olan جوشین diye çağrılan meşhur kalenin yanlış hecelenmiş şekli olduğuna şüphem yoktur. Bak Minorsky, EI deki Maragha.

⁸¹ Muhteviyatı düzensizdir. Ben teşebbüs yolu ile Cambridge MS. nin daha tamam bir makalesini tercüme ettim.

⁸² Terim meçhuldür (etrafında giden) Jaul ile birleşmesi mümkündür, (Jauli'yi khud) kıyafeti ile gidenler?.

⁸³ Ardhal va-akrad.

⁸⁴ Not : Babasının emirlerini tahkir etti:

icabı kardeşinin himayesine sığındı. Fakat onun emriyle mahkum edildi. Hasan Ali, kendi hayatının müsebbibi olan, namuslu ve cömert, hatunların kraliçesi ve babasının muhterem karısı Begüm'ü boğarak öldürttü. Ayrıca Begüm'ün kardeşleri Kasım ve Hamza'yı kılıçla öldürdü.

Kısaca⁸⁵ nahak yere masum kanı dökmesi ve alçaklıklarının uğursuz intibası tesiriyle *Hoy*'da (Not: veya *Merend*'de) Hasan Bey'e karşı tertib ettiği bu kadar muhteşem ordu son derecede karışıklık içinde idi ve ordu, kendi etrafını hendekle çevirerek tahkim etti. Son hendeğin ucunda ordu, Hasan Bey'in (*Ak Koyunlu*) hizmetçileri ile (*kullukçıyan*) karşılaştı ki bunlar bu orduyu sapan taşları ile mahvettiler⁸⁶. Hasan Ali *Barda*'⁸⁷deki *Karamanlu* ulusuna kaçtı ve sonra *Erdebil*'e gitti. (*Timurlu*) Ebu Sait⁸⁸ *Miyana*'ya eriştiği zaman, Hasan Ali ona, Şeyh Caferi Safavi'nin⁸⁹ maiyetinde geldi. Sultanın öldüğü gün *Hemedan*'a kaçtı ve orada huzursuzluk çıkardı⁹⁰ (yaprak 190 b). Hasan Bey, oğlu Uğurlu Muhammed'i acele ile onun üzerine yolladı. Şevvalde, 873/Nisan 1469, *Hemedan* önünde yakalandı ve öldürüldü⁹¹ ve onunla *Kara Koyunlu* sülalesi sona erdi⁹².

⁸⁵ Not : Hasan Bey'in geleceği haberi *Tebriz*'e erişince, Hasan Ali onunla döğüşmeye niyetlendi ve *Tebriz*'den *Merend*'e geldi.

⁸⁶ Bar gird-i khud khandag zada (?). *Cambridge MS* : bar karda-yi khud khanda zada 'kendi başarılarına güldüler' İlk değişiklik daha iyidir. Hakikat şudur ki ordu döğüşmedi ve Hasan Bey'in sapanlarla teçhizatlandırılmış karargah askerleri ile iş birliği ettiler. Qulluqchi terimi için bak, BSOS., 1939, X/I, ss. 155, 167.

⁸⁷ Bak. *Matta'al-sa'dayn*, ed. M. Shafi, I, 439.

⁸⁸ Uzun Hasan'a karşı bahtsız bir sefere gidişi.

⁸⁹ Şah İsmail'in büyük babasının amcası Şeyh Cüneyd. Bak. s, 275.

⁹⁰ Not : tekrar büyük miktarda onun kabileleri ve aşiret mensupları (ulus rahsham) onun etrafında toplandılar.

⁹¹ *Lubb (al - tawarikh)* Hasan Bey'in oğlu Uğurlu Muhammed'in onu esir ve katlettiğini söyler.

⁹² Fakat İskender'in neslinden gelenler *Deccan*'da yeni bir devlet kurdular. Bak. sayfa 276.